

BOZZAY RÉKA

A HOLLAND EGYETEMEK HATÁSA A MAGYAR TEOLÓGUSOK ÉS ORVOSOK KÉPZÉSÉRE A KORA ÚJKORBAN

A Hollandia és Magyarország közötti kultúraközvetítést a kora újkorban a holland egyetemeken megforduló magyar peregrinusok végezték, akik tanulmányaik során új szellemi irányzatokkal, tudományos újításokkal ismerkedtek meg, hazatérve pedig ezeket terjesztették környezetükben, iskoláikban. Tanulmányomban a kultúra tág értelmezésének megfelelően két nagyobb tudományterület magyarországi közvetítőit mutatom be: a teológiáét és az orvostudományét.

TEOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Hollandiában a tizenhetedik században a protestáns teológián belül három olyan irányzat volt jelen, melyek a peregrinus diákok közvetítésével eljutottak magyar földre. Ebből az *arminianizmus* a holland kálvini egyházon belül szakadáshoz is vezetett. Teológiai tételeivel az erdélyi unitáriusok körében váltott ki komoly visszhangot, illetve a „tisza” kálvini irányvonalat követő magyar református ortodoxia fogadta nem kevés ellenérzéssel. A másik, nem kizárólag holland eredetű irány, mely angol gyökerekből táplálkozott, de Hollandiában is megtalálta a maga táptalaját, sőt sajátos színezetet is kapott, a *puritanizmus* volt. Ez a kálvini egyházon belüli teológiai vonulat rendkívül sok követőre talált a magyar diákok körében, számos egyházi reformot köszönhetünk neki. Végezetül meg kell említenünk a *coccejanizmust*, mely szellemi alapja részben Descartes filozófiáján alapult, s melynek elterjedése majdnem egyházszakadáshoz vezetett a magyar református egyházon belül.

Vizsgálatunkat az arminianizmus tárgyalásával kezdjük. Anélkül, hogy hosszas teológiai magyarázatba bonyolódnánk – mely egyébként sem célja ennek a tanulmánynak –, nagyon röviden össze kell foglalnunk az arminianizmus hátterét. Németalföldön 1590 körül a szigorú kálvini alapon álló németalföldi hitvallásban (Németalföld régi latin neve után *confessio belgica*) és a heidelbergi kátéban (*catechesis palatina*) leírt elvekkkel szemben fogalmaztak meg új tételeket, elsősorban a föltétlen predestináció tanát vetették el.¹ Ennek a mozgalomnak lett vezetője az amszterdami lelkész, Jacobus Arminius (1560–1609), akit 1603-ban a Leideni Egyetem teológiaprofesszorává neveztek ki. Itt fejtette ki hitbeli felfogását, amely szerint az isteni elővégtet az emberek hitén alapszik, és csak a Krisztusban hívők számíthatnak az üdvösségre. Tanítását a hollandok többsége ellenezte, mivel ők Kálvinnal együtt az üdvösséget kizárólag az isteni kegyelemnek tulajdonították, nem az emberek hitének.² Elsősorban Arminius egyik tanártársa, Franciscus Gomarus (1563–1641), aki a predestinációt a legmerevebb alakjában tanította, indított heves harcot az arminiánus tanok ellen.³ Jacobus Arminius követőit az 1618–1619-ben tartott dordrechti zsinat eretneknek nyilvánította, és a közhivataloktól megfosztotta.⁴

Mi volt az a pont, ami a kálvini egyházból kiszakadó arminiánusokat az erdélyi unitáriusokkal összekötötte? A dordrechti zsinat nemcsak a predestináció kérdésével foglalkozott. Hogyan nyerhetjük el az üdvösséget, ez volt a kérdés. Gomarus és követői szerint kizárólag az isteni kegyelem által, de anélkül, hogy arra a bűnben született embernek a legkisebb befolyása is lehetne. Az arminiánusok szerint is az isteni kegyelem biztosítja az üdvösséget, de ezt a kegyelmet az ember a Krisztusban való hit által nyeri el. Ez utóbbi magyarázat pedig megegyezik azzal, ahogy a szociniánusok (lengyel antitrinitáriusok vagy szentháromságtagadók) az üdvözülést definiálták. Az arminiánusok további hitelvei közül több is érintkezik az antitrinitárius elvekkkel: a hitvallások mellőzésével a Bibliát, különösen az Újszövetséget teszi a vallás alapjává, a több Isten tiszteletét elveti (mely burkolt antitrinitárizmus), és végül a pusztá hit helyett Krisztushoz *alkalmazott* életet kíván, amely már magában foglalja az emberi szabad akarat feltételezését.⁵

¹ VÁRI Albert, „Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között”, *Keresztény Magvető* 64, 3. sz. (1932): 109–120, 112.

² VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 113.

³ VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 113.

⁴ W. van 't SPIJKER, red. *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987), 115.

⁵ VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 115–116.

Kik találkozhattak először Arminius tanaival? Az első személyes ismeretségekötésre még a tizenhatodik század végén kerülhetett sor, amikor Szilvásújfalvi Anderkó Imre egy hónapot töltött Észak-Németalföldön, meglátogatta a Leideni Egyetemet, és találkozott, valószínűleg többször is, Arminiusszal és elvbarátaival, ahogy Keszérű Bálint nevezi, a „liberális humanista tábor”-ral.⁶ Szilvásújfalvi peregrinációs emlékkönyvébe magától Arminiustól 1595. június 7-én kelt egy bejegyzés, aki ekkor még nem állt ugyan „a közéleti és ideológiai küzdelmek középpontjában, [...] de már a művelt értelmiség vezetője”⁷. Arminius hatása Szilvásújfalvi esetében nem a teológiai kérdések újszerű megközelítésében, hanem az iskolai reformokban mutatkozik meg. Arminius feladata volt Amszterdam *triviális iskolájának*⁸ megreformálása, az új iskolai szabályzat elkészítése. Szilvásújfalvi 1591–95 közötti peregrinációja előtt, majd hazatérése után maga is iskolai reformok kidolgozásával foglalkozott legalább fél évtizeden át, és ebben feltehetőleg komoly szerepe lehetett Arminius hatásának is.⁹

Arminius tevékenysége Szilvásújfalvi peregrinációját követően az ő, Szilvásújfalvi munkáin keresztül jutott el a magyar peregrinusokhoz, rajtuk keresztül pedig Magyarországra, illetve Erdélybe. Ebben különösen fontos szerepe volt az unitárius diákoknak. Hollandiában az 1650-es évektől kezdve valószínűleg az amszterdami remonstráns¹⁰ szemináriumban is megfordulhattak, mivel azonban ennek az iskolának nem maradtak fenn beiratkozási jegyzékei, ezért ennek bizonyítása még várat magára.¹¹ Az unitárius diákok hollandiai egyetemi tanulmányaik során többnyire valamilyen világi tudományt, elsősorban filozófiát, illetve keleti nyelveket tanultak – bár voltak közöttük teológusok is –, és jelentős számban éppen Arminius egykori egyetemén, Leidenben fordultak meg, mely inkább protestáns, mintsem ortodox kálvinista szellemiségű volt. Itt tanult

⁶ KESERŰ Bálint, „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista« ellenzék”, *Acta Historiae. Literaturae Hungaricarum* 9 (1969): 3–46, 23.

⁷ KESERŰ, „Újfalvi Imre...”, 25.

⁸ A triviális iskola a középiskola egy régi formája, ahol az úgynevezett triviumot (retorika, grammatika, logika) tanították. „Triviaal”, *Instituut voor de Nederlandse Taal*, hozzáférés: 2017.05.15, http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=Mo70537.

⁹ KESERŰ, „Újfalvi Imre...”, 27.

¹⁰ Remonstráns az arminianusok másik elnevezése, a latin *remonstrare* (visszautasítani) igéből származik, a remonstránsok ugyanis visszautasították a szigorú predestináció tanát.

¹¹ KESERŰ Bálint, „Peregrinatio academica dissidentium der Siebenbürger Unitarier”, in *Universitas Budensis: 1395–1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*, eds. László SZÖGI and Júlia VARGA, 189–207 (Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár, 1997), 195.

többek között Makai-Nyíró István, későbbi unitárius lelkész¹² 1616 novemberétől filozófiát;¹³ Adam Francke unitárius lelkész fia 1660-tól teológiát,¹⁴ aki tanulmányai végeztével nem tért haza, hanem Hollandiában telepedett le, de továbbra is levelezett a kolozsvári unitáriusokkal.¹⁵ Szintén itt hallgatott az unitárius egyházban később püspökké választott Szentiványi Márkus Dániel 1660-ban teológiát,¹⁶ és Pálfi Zsigmond 1698-ban filozófiát, majd teológiát.¹⁷

Arminius eszméi a magyarországi és erdélyi, Hollandiában tanult református hallgatók körében is számos követőre találtak. Ezt bizonyítja, hogy a remonstrantizmus kérdésével a nyírbátori zsinat is foglalkozott 1631-ben, mely azt a határozatot hozta, hogy „[e]zentúl csak olyanok ajánlatnak a patrónusoknak, akik [...] a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, véleményektől pl. arminianismustól óvakodnak”¹⁸. Ezért a következő években a Debreceni Kollégium diákjaitól, akik Leidenben kívántak tanulni, *reverzális* (írásban tett ígéret) aláírását követelték meg. 1624 és 1656 között harminchét diák írt alá ilyen dokumentumot.¹⁹ Maguk a hollandiai egyetemek is megkövetelték a dordrechti zsinat után, egészen 1815-ig azoktól a diákoktól, akik teológiai doktori fokozatot kívántak tenni – akárcsak egyébként a teológus professzoroktól is – az úgynevezett egységformula, „Formulieren van Eenigheid” aláírását. A leideni magyar aláírók között találjuk Székelyhidi Tofeus Mihályt, Köpeczi Bálintot, Rimaszombati Mihályt, Lévai Pétert, Szentgyörgyi Beke Györgyöt és Kaposi Juhász Sámuel.²⁰

¹² KESERŰ, „Peregrinatio academica...”, 196.

¹³ William N. Du RIEU, red. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae. MDLXXV–MDCCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (’s-Gravenhagen: Martinus Nijhoff, 1875), 128; Universiteit Leiden, Archief van Senaat en Faculteiten (ASF). *Volumina inscriptionum*, vol. 7 (1575–1818), 345.

¹⁴ RIEU, 482; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 10, 585.

¹⁵ Kis Attila, „Een brief van Adam Francke uit 1667”, *Doopsgezinde bijdragen* 25 (1999): 196–227, 196.

¹⁶ RIEU, 482; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 10, 585.

¹⁷ RIEU, 750; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 13, 18.

¹⁸ Tóth Sámuel, *Adalékok a Tiszántúli Református Egyházkerület történetéhez*, 1. köt. (Debrecen: Városi Könyvnyomda, 1894), 41.

¹⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL). I. Tiszántúli Református Egyházkerület iratai 1. Püspöki Hivatal iratai j. *Külföldi akadémiákon tanult diákokra vonatkozó iratok*, D.1.

²⁰ HERMÁN M. János, „De ondertekening van de »Formulieren van Eenigheid« door de Hongarartheologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw”, in *Een boek heeft een rug: Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliotheek en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, red. Margriet GOSKER, 131–137 (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1995), 131–135.

Érdekes módon az arminianizmus vádja a tizennyolcadik században éppen Hollandiában bukkant fel újra a magyarországi és erdélyi diákokkal kapcsolatban. A Groningeni Egyetemen Anthonius Driessen (1684–1748) professzor a remonstrantizmus vádjával illette Hermanus Venema (1697–1787) franekeri professzort. Kettejük vitáját a holland szakirodalom nemcsak két professzor teológiai vitájaként értelmezte, hanem a hibát Driessen – elsősorban vallási kérdésekben megmutatkozó – merev személyiségében látta, aki minden, a sajátjától eltérő vagy attól bármiben is különböző álláspontot elfogadhatatlannak tekintett.²¹ 1734-ben Driessen egy olyan írást jelentetett meg Venema ellen, amiben elsősorban a kiválasztottság kérdését tárgyalta, Venemát pedig remonstránsnak, szociniánusnak nevezte. Ezt a kijelentését Alexander Comrie-nak Venema professzor előadásán készült jegyzetére alapozta. Venema ugyanis a kiválasztottságot elődeinek, idősebb és ifjabb Vitringának a nyomán kettősnek – általános és különös kegyelem – nevezte. A későbbi holland egyháztörténeti szakirodalom ezt a szétválasztást inkább filozófiai, mint teológiai kérdésnek tekintette, ezért nem tartotta teológiai vitára érdemesnek. További hibájául rótta fel Driessen Venemának, hogy Ádám bűnét annak utódaira is kiterjesztette.²² Driessen nagyon komoly nyugtalanságot okozott állításaival a holland református egyházon belül. Állításainak igazolására még azt is be akarta bizonyítani, hogy Venema tanai a franekeri egyetem külföldi diákjai körében is követőkre találtak, és a remonstráns tanok magyarországi és erdélyi terjesztésében Venema magyarországi és erdélyi diákjainak nagy szerepük volt. Az 1734. december 15-én tartott meghallgatáson Szombati Gergelynek és Réti Istvánnak az erdélyi és magyarországi remonstrantizmussal kapcsolatos kérdésekre kellett válaszolniuk, melyek elsősorban az irányzat elterjedésére és Venemának a terjesztésben betöltött szerepére vonatkoztak. A diákok azt állították, hogy nem tudnak Venemának a remonstráns gondolatok erdélyi elterjesztésében játszott szerepéről, továbbá biztosították a Groningeni Egyetemet, hogy a magyarországi és erdélyi egyház fellép az ortodoxiától elhajlókkal szemben. A remonstráns nézetekkel szemben *reverzál*ist kellett adniuk a diákoknak, de ezeket nem „specifikusan” Venema nézetei ellen írták.²³

Az erdélyi vonatkozású ügy nem maradt a Groningeni Egyetem falai között, hanem eljutott egészen Kolozsvárig is, ahogyan az Kolumbán Vilmos József

²¹ Annaeus YPEIJ en Isaak Johannes DERMOUT, *Geschiedenis van de Nederlandsche hervormde kerk*, vol. 3 (Breda: W. Van Bergen, 1824), 223–224.

²² YPEIJ en DERMOUT, *Geschiedenis van de...*, 225–226.

²³ Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (továbbiakban RGCGA) Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18. *Acta senatus academici*, *klad-resoluties van de senaat*, 1718 sep 5–1763 sep 3.

legújabb kutatásaiból kiderül. Venema egykori franekeri tanítványait, Makfalvi Józsefet, Verestói Györgyöt, a későbbi püspököt, illetve a kolozsvári nyelvész- és történelemtanárt, Csepregi Turkovics Ferencet már jóval hazatértük után *heterodoxia* (máshitűség, az ortodoxtól, vagyis az igaztól eltérő hitvallás) vádjával illették. Csepregi még a magyarok groningeni kihallgatása előtt, 1733-ban levelet írt Venemának, amelyben biztosította tanárát, hogy egykori magyar diákjai nem tértek el a „tisztá tantól”. Az ügy erdélyi tisztázásához végül 1735-ben Csepregi és Verestói „a püspök jelenlétében, a kolozsvári kollégium tanárai és gondnoka előtt nyilvánították ki, hogy az ortodox eklézsia hívei”²⁴. Verestói két év múlva Venema aforizmáit kívánta kiadni, amit a Főkonzisztórium nehezményezett, és Szigethi Gyula István püspököt kérték fel a fordítások ellenőrzésére.²⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy a groningeni vizsgálat után a listát átadták a szenátusnak, és a Venema elleni heterodoxiával kapcsolatos pontokat visszavonták.²⁶ Erdélyben viszont tovább folytak a vizsgálatok, és Makfalvi, valamint még két másik volt peregrinus, Nádudvari Sámuel és Huszti András esetében kiderült, hogy valóban részt vettek az univerzalista²⁷ teológia erdélyi terjesztésében. Mindhármutat perbe fogták az 1740-es években, és végül elmarasztalták őket.²⁸

A másik, részben Hollandián keresztül Magyarországra eljutott teológiai irányzatot, a puritanizmust szélesebb értelemben vett pietista irányként definiálhatjuk, melynek legfontosabb eleme maga a kegyesség gyakorlása (*praxis pietatis*). Ez a vallásos élet megtisztulását szorgalmazta mind az individuum, mind a társadalom szintjén. Vallási irányként a tizenhatodik század vége felé jelent meg. Szemben az ortodox dogmatikus rendszerrel, mely mereven ragaszkodott a református doktrínák helyes megfogalmazásához, a pietisták a megtapasztalható vallásosság szükségességét hangsúlyozták. Ehhez mindenféle reformprogramot dolgoztak ki, a keresztény életet alávetették egy sor szigorú szabálynak, meghatározták az erkölcsös viselkedés normáit. Ezzel inkább a keresztény élet etikai, mintsem doktrínákhoz ragaszkodó aspektusát hangsúlyozták. A puritanizmus Angliából és Skóciából eredeztethető, innen hódította meg a kontinenst, többek között Hollandiát is. A holland puritanizmus a hollandiai és külföldi tradíciók keveréke,

²⁴ KOLUMBÁN Vilmos József, „Makfalvi József hitvallása”, *Református Szemle* 109, 1. sz. (2016): 55–67, 56.

²⁵ KOLUMBÁN Vilmos József, „Holland irányzatok és erdélyi követők”, *Református Szemle* 105, 4. sz. (2012): 404–422, 418.

²⁶ RGCGA, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18. *‘Acta senatus academici’, klad-resoluties van de senaat, 1718 sep 5–1763 sep 3.*

²⁷ Az univerzalista teológia szerint végül mindenki üdvözl, mert mindenki Isten gyermeke.

²⁸ KOLUMBÁN, „Holland irányzatok...”, 416–421.

melynek gyökerei Angliában, Franciaországban és Németországban találhatók. Ennek a *Nadere Reformatie*-ként ismert iránynak első képviselője Jacobus Koelman (1632–1695) volt, aki az angol kegyességi irodalmat ültette át hollandra. A holland kegyesség mind az egyházi élet gyakorlatában, mind a politikai és társadalmi tendenciákban megfigyelhető volt. Hangsúlyozták, hogy az erkölcsök reformjának először a családban, majd az egész társadalomban kell megjelennie, ezért képviselőik az egész nemzetet, sőt a politikai vezetőket is megszólították.²⁹

Az angol puritánok egyik Németalföldre szakadt képviselője a franekeri professzor, William Amesius (1576–1633) volt, neki is köszönhető, hogy számos magyar diák ismerkedett meg a puritanizmus tanával.³⁰ A puritánok eszméinek befogadása és egy demokratikusabb egyházszervezet kiépítése a korábban Arminiusszal való kapcsolata miatt emlegetett váradi prédikátor és bihari senior, Szilvásújfalvi Anderkó Imre nevéhez köthető. Szilvásújfalvi tiltakozott az eltérő teológiai álláspontot képviselő papok bebörtönzése, testi fenyegetése, illetve a *reversális*ban kötelezett *Confessio Helvetica posterior* szigorú betartása ellen, mely a kálvini egyházban való mindenféle megújítást lehetetlenné tett volna. Szilvásújfalvit ezek után először életfogytiglani börtönbüntetésre, majd száműzésre ítélték. Reformgondolatait viszont azok a teológus hallgatók vitték tovább, akik, miután a harmincéves háborúban katolikus kézre került Heidelberg egyetemét (1622) kénytelenek voltak elhagyni, többek között Franekerben tanultak Amesius tanítványaként.³¹

Magyarországra a puritanizmus nemcsak holland közvetítéssel, hanem közvetlenül Angliából is érkezett, noha az Angliában járt diákok majdnem mind megfordultak hollandiai egyetemeken is. Legjelentősebb képviselői Medgyesi Pál, Lewis Bayle (1575–1631) *Praxis Pietatis*-ának fordítója (Debrecen, 1632),³² illetve Tolnai Dali János, a londoni liga (1638. február 9.) szellemi atyja. A liga tizenkét

²⁹ Ernestine van der WALL, „Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period”, in *In search of the republic of letters: Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500–1800*, ed. Anoud VISSER, 37–41 (Wassenaar: NIAS, 1999).

³⁰ BARCZA József, „A puritanizmus kutatásának újabb eredményei”, *Teológiai Szemle* 19, 11–12. sz. (1976): 333–335.

³¹ FATA Márta, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700* (Münster: Aschendorff, 2000), 236–237.

³² NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, 1. köt. (Máriabesnyő–Gödöllő: Atraktor, 2008), 152.

magyar diák szövetsége volt, akik hazatérve a puritán eszmék képviselői lettek, és itthon hozzákezdtek három egyházkerület reformációjához.³³

Hogyan képzeltek el ezeket a reformokat? A hollandiai mintához hasonlóan két szinten mutatkoztak meg a reformgondolatok: az egyházi életben, valamint az egyházi életből kiinduló, de a fennálló társadalmi renddel szemben megfogalmazott változásokban.

A vallásos élet gyakorlatában kívánt változások megkövetelték az egyházközség tagjaitól az erkölcsi fegyelmet, nagyobb személyes kegyességet a közösség laikus tagjaitól is, a liturgiai reformokat és az oktatás minél szélesebb körű hozzáférhetőségét.³⁴ Ezeknek az elképzeléseknek jelentős része az 1640-es évek zsinati határozataiban meg is valósult: életbe lépett a hétköznapi istentiszteleteken a bibliaolvasás (1642), a zsoltárok éneklése (1643) és a magyar nyelvű iskoláztatás (1646).³⁵

Az Angliából és Hollandiából hazatért puritán diákok egyik legfontosabb egyházszervezeti követelése a presbitériumok felállítása volt. Ez az újítás a nyugat-magyarországi megyékben gyorsan pozitív visszhangra talált, mivel itt kevés volt a református lelkészek száma, így az egyházi életben egyébként is szükség volt laikusok közreműködésére. Erdélyben és a Partiumban a reformokban gondolkodó lelkészek minden egyházközségben be akarták vezetni a presbitériumokat, vagy legalábbis ki akarták vele egészíteni a püspökök, illetve esperesek rendszerét.³⁶ Az újítások egyik legnagyobb ellenfele Geleji Katona István püspök volt. A református ortodoxia megerősítésének igénye I. Rákóczi György idején a dési *complanatió*ban (1638. július 1–7.) fogalmazódott meg először, amiben az ortodoxia hívei igyekeztek a református egyházon belül az Angliából részben hollandiai közvetítéssel eljutott puritán tanok ellen is fellépni. Ebben a fejedelem segítségére voltak a felső-Tisza-vidéki prédikátorok (a Franekerben és Leidenben tanult Simándi János és Veréczi Ferenc, valamint a Leidenben tanult Ványai János). Ők először Tolnai Dali Jánost lehetetlenítették el, majd hasonlóan próbálták Medgyesi Pál ellen is fellépni, akit Lorántffy Zsuzsánna úgy mentett meg, hogy udvari papjává tette.³⁷ Az 1646-os erdélyi zsinat végül úgy határozott, hogy

³³ NAGY, *A református egyház...*, 154–155.

³⁴ GREAME MURDOCK, *Calvinism on the Frontier, 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania* (Oxford: Clarendon Press, 2000), 44.

³⁵ NAGY, *A református egyház...*, 153.

³⁶ MURDOCK, *Calvinism on the...*, 42–43.

³⁷ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978), 63–65.

a presbitérium rendszere fokozatosan bevezetésre kerülhet, melynek határozatát a szatmári zsinat megerősítette. Lorántffy Zsuzsánna Sárospatakon, a Felső-Tisza vidékén, illetve Fogarason különösen támogatta a presbitériumok létrejöttét. Az 1653-ban életbe lépő erdélyi törvények, az *Approbaták* viszont megtiltották az egyházi kormányzásban történő bármilyen változtatást, sőt a reformereket börtönnel fenyegették meg.³⁸

A puritánus eszmék az oktatáson keresztül is eljutottak a magyar diákokhoz. A hollandiai egyetemeken képzett új generáció egyik legjelentősebb képviselője volt Apáczai Csere János (1625–1659). Egyházi kérdésekben a puritán tanok követője, a tudományosságban viszont inkább a karteziánus természetfilozófia felé hajlott. Franekeri, leideni, utrechti tanulmányai és harderwijki doktori címének megszerzése után tért haza holland feleségével Erdélybe, ahol a gyulafehérvári akadémián kapott állást, és képviselte a puritán tanokat. Két évig dolgozott itt, mikor egykori tanára és pártfogója, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) meghalt, helyére pedig a puritán tanok nagy ellenfele, Isaac Basire (1607–1676) került. Apáczainak mennie kellett, végül a kolozsvári iskolában talált menedéket.³⁹

A leghevesebb összetűzésre iskolai szinten Sárospatakon került sor, ahol a Hollandiában és Angliában tanult Tolnai Dali János, a puritánok egyik vezéralakja Amesius tanait tanította, az oktatásban reformokat vezetett be, a skolasztikus képzés formalizmusát analitikus módszerrel váltotta föl, és matematikai és természettudományos alapokkal ismertette meg a diákokat. Az egyházi ortodoxia azonban győzedelmeskedett, és Tolnait 1646-ban elbocsátották.⁴⁰ Ezek után Várad lett a puritán oktatás központja, legjelentősebb puritán tanárai Kismarjai Veszelin Pál és Kecskeméti Miklós voltak. Komáromi Szvertán István tanította Amesius teológiáját, sőt először fordította magyarra *Mikoron imádkoztok* címmel 1651-ben, majd előkészítette Amesius latin tankönyveinek várad kiadását. A várad puritán közösség az angol király, I. Károly 1649-es lefejezése után került igazi veszélybe, amikor is II. Rákóczi György, megjedve az angliai eseményektől, Váradot is meg akarta tisztítani a puritánoktól. Célja érdekében Kovásznai Pétert és Nagyari Benedeket bebörtönöztette, de lengyelországi hadjárata előtt, hogy biztosítsa az angol puritánok jóindulatát – elsősorban természetesen Cromwellét –, szabadon bocsátotta őket. A Várad török kézre kerülése (1660) előtti kor legnagyobb formátumú tanára a Hollandiában teológiai doktorátust szerzett Martonfalvi

³⁸ MURDOCK, *Calvinism on the...*, 43.

³⁹ TARNÓC, *Erdély művelődése...*, 149–162.

⁴⁰ FATA, *Ungarn, das Reich...*, 238–241.

Tóth György volt. A váradi iskola Debrecenbe való beolvadása után végül ő lett Debrecenben a puritánok vezetője.⁴¹

Debrecenben már Martonfalvi érkezése előtt több puritán tanár működött. Medgyesi Pál, majd Amesius tanítványai, Nádudvari K. András, Tarczali Bogdány Péter, Kisfalvi Tamás, Nagyar Benedek töltöttek be itt *rectori* (tanítói) tisztséget. 1660 után Martonfalvi Amesius nyomán Pierre Ramus (1515–1572) filozófiájának a puritán teológiával való szerves összeépítését fejtegette, majd Ramus dialektikáját Debrecenben ki is adta. Az egyházi beszéd elméletét az *Ars concionandi Amesianae* (1666), teológiáját pedig *Exegis Medullae Amesianae* (1670–1675) című tankönyvében fejtette ki.⁴²

A református egyházban a tizenhetedik században megjelent harmadik jelentős irányzat a coccejanizmus volt. A fogalom Johannes Coccejus (1603–1669) franekeri, majd leideni professzor tanairól kapta a nevét. Coccejus és tanítványai egy olyan teológiai irányznak voltak a képviselői, mely a tizenhetedik század második felében virágzott: az úgynevezett prófétai teológiáé,⁴³ amely vissza akart térni a reformátori örökséghez (a reformátorok, elsősorban Kálvin tanaihoz), hangsúlyozta, hogy a teológia egyetlen forrása a Szentírás, a hívők mélyedjenek el tanulmányozásában, vegyék észre azt a kapcsolatot, amiben a Szentírás különböző részei állnak egymással. Erre a tipikus-allegorikus magyarázatra a legalkalmasabbak Dániel és Ezékiel könyve, a Zsidókhoz írott levél és általában az Ótestamentum. Azt fejtegette, hogy az Újszövetség csak a két testamentum között fennálló kapcsolat mélyebb ismeretében kaphatja meg értelmét, így Jézushoz is mindenki csak Mózes és a próféták ismerete által juthat el. Csakhogy elhagyva a szöveg világos értelmét, a szavak grammatikai jelentését, a történeti kapcsolatoknak, összefüggéseknek a biztos bázisát, a bibliamagyarázatnak, ahogy erre a szakirodalom is rámutat, korlátlan interpretációs lehetősége válik elérhetővé. Az interpretációs lehetőségek eme sokféleségétől a későbbiekben Coccejus tanítványai sem menekülhettek meg.

Coccejus a szociniánusok és a római katolikusok ellen is fellépett. Tanai nem tartalmaztak semmiféle új nézetet, módszertanában különböztek a korábbiaktól.⁴⁴

⁴¹ MAKKAJ László, „Debrecen iskolájából ország iskolája”, in *Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József és mtsai, 43–65 (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 49–50.

⁴² MAKKAJ, „Debrecen iskolájából...”, 57–58.

⁴³ WALL, „Dutch Puritanism...”, 43.

⁴⁴ LADÁNYI Sándor, „Die ersten ungarischen Studenten von Coccejus”, in *Een boek heeft...*, 152–154, 152.

A teológiát gyakorlati és nem spekulatív tudományként magyarázta, szövetségi teológiája, mely Isten és ember szövetségét a Biblia alapján magyarázta, illetve a sabbat tartásáról szóló kijelentései nagy hatással voltak a magyar diákokra, akárcsak a fentebb már említett allegorikus bibliamagyarázatai.⁴⁵

Coccejus tanainak nemcsak Hollandiában, hanem itthon is akadtak szép számmal ellenfelei. A legnagyobb visszhangot a coccejánus és karteziánus tételek megvitatása miatt összehívott erdélyi radnóti zsinat váltotta ki. Dézsi Márton, aki leideni tanulmányai alatt magánál Coccejusnál is lakott, Nagyenyeden lett a teológia professzora. Kinevezésétől fogva tanította Coccejus *Summa doctrinae de foedere dei* című művét. Az iskolát felügyelő gondnokok ezt viszont nem nézték jó szemmel, és elbocsátását követelték. A gyulafehérvári kollégium tanárai végül I. Apafi Mihály fejedelmet arra kényszerítették, hogy 1673-ban zsinatot hívjon össze, ahol a coccejánus Dézsi Márton, Pataki István, Hunyadi Pál, illetve a karteziánus Csernátoni Pál ügyét tárgyalták. Noha elmarasztaló ítélet született, ezt végül mégsem hajtották végre, ugyanis az elítéltek patrónusai között voltak az erdélyi főnemesség jeles képviselői is.⁴⁶ Az elkövetkező években is számos követőre talált a coccejanizmus, noha ellenfelei, mint Székelyhidi Tofeus Mihály püspök vagy a gyulafehérvári professzor, Pósa István, igyekeztek ezt mindenféle eszközzel megakadályozni.

Coccejus egyik fontos tételét, a biblikus szövegek interpretációs lehetőségeit kritizálta például a puritán debreceni professzor, Martonfalvi Tóth György⁴⁷ is 1673-ban megjelent munkájában. Szintén Debrecenben folyt „boszorkányüldözés” a coccejánus Szilágyi Tönkö Márton ellen. Végül a tizenhetedik század végén ez is lecsengett, sőt 1699-ben Szilágyi Tönköt püspökké választották.⁴⁸

⁴⁵ LADÁNYI Sándor, „Peregrination ungarischer reformierter Studenten”, in *Universitas Budensis: 1395–1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*, eds. László SZÖGI and Júlia VARGA (Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár, 1997), 206.

⁴⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanizmus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából* (Budapest: Hornyánszky, 1890–1980), 129–134.

⁴⁷ WALL, „Dutch Puritanism...”, 44. *Orthodoxa diatribe de hodierna famosa peccatorum pasesi et aphesi, seu piorum V. T. plenissima peccatorum remissione.*

⁴⁸ NAGY, *A református egyház...*, 79.

ORVOSTUDOMÁNY

Spielmann József orvostörténész három nagy területet határozott meg, melyek részben vagy egészben holland közvetítéssel jutottak el a tizenhetedik században a magyarországi és erdélyi orvoslásba: a vérkeringés tanát, a karteziánus élet- és kórtant, valamint a jatrokémiai és jatrofizikai szemléletet.⁴⁹ A jatrokémiai – az első orvosi kémiai – irány megalapítója Paracelsus volt, aki a bajok forrását a nedvekben (*humores*) kereste, mégpedig kémiai alapon. Az orvos feladata szerinte, hogy az ember egészségét helyreállítsa, amihez az orvosi kémia segítségével gyógyszereket állít elő.⁵⁰

A vérkeringés tana nem holland eredetű, de holland professzorok közvetítésével jutott el a magyar diákokhoz. A vérkeringés 1628-ban született leírásához (*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*) az angol William Harvey (1578–1657) matematikai méréseket és kísérleteket használt, amelyekkel sikeresen megcáfolta Galenus (i. sz. 131–201) görög származású római orvos minden nézetét.⁵¹

Észak-Németalföld egyik kiváló orvos- és botanikaprofesszora a tizenhetedik században az Utrechtben oktató Henricus Regius (1598–1679) volt.⁵² Regius a karteziánus filozófia elkötelezett híveként egyike volt azoknak, akik Hollandiában elsőként kezdték oktatni William Harvey vérkeringésről írt nézeteit.

A Leideni Egyetem a magyar peregrinusok orvosi képzésében igen fontos szerepet töltött be. Itt oktatott Franciscus de le Boë Sylvius (1614–1672), aki 1639-től⁵³ tanította Harvey vérkeringésről megfogalmazott tézisét, bár el is tért attól, mivel azon a téves nézeten volt, hogy a vér kiáramlása a szívből a vér ritmikus összehúzódásának majd kitágulásának köszönhető, és ezt a vér felmelegedése és lehűlése okozza. A vérkeringés tanáról Apáczai 1653-ban Utrechtben megjelent

⁴⁹ SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában: Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok* (Bukarest: Kriterion, 1977), 99.

⁵⁰ A jatrokémiáról és a jatrofizikáról bővebben ld. KOVÁCH Imre, *Az orvostudomány története Magyarországon 1467–1867* (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2013), 58–60; SZABADVÁRY Ferenc és SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, *A kémia története Magyarországon* (Budapest: Akadémiai, 1972), 61.

⁵¹ SZABADVÁRY és SZŐKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 98.

⁵² Regiusról ld. Martinus Johannes Antoine de VRIJER, *Henricus Regius* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1917).

⁵³ Eric WEIL, „The Echo of Harvey's De Motu Cordis (1628) 1628 to 1657”, *History of Medicine And Allied Sciences* 12 (1957): 167–174, 169.

Magyar Encyclopaediája is értekezik, melyben Regius nyomán kivonatolta Harvey eredeti elméletét, bár kissé szűkszavúan, és néhány anatómiai jelenségre (például a vena arteriosa és az arteria venosa) még nem talált pontos megkülönböztető neveket.⁵⁴ Apáczai heroikus küzdelmet folytatott a magyar orvosi, anatómiai szakterminológia létrehozásáért, s noha törekvéseit váltakozó siker kísérte, érdemei vitathatatlanok. Harvey elméletéről 1654-ben Adrianus Heereboord (1614–1661) leideni professzor elnöklétével disputált az erdélyi Bartholomaeus Bausner *Disputatio philosophica de Cordis Humani Actionibus* címmel.⁵⁵ Enyedi Sámuel hollandiai peregrinációja (Utrechtben orvostudományi fokozatot szerzett)⁵⁶ után Nagyenyeden dolgozott, itt készítette kéziratban maradt művét *Physica seu philosophia naturalis* címmel, amelyben szintén megmutatkozik Regius hatása, de a vérkeringés leírásában már Harvey eredeti elméletét követi.⁵⁷ Később a hajszálerek pontos leírása majd Huszti Szabó Istvánnál jelenik meg, akit 1693-ban szintén Leidenben találunk.⁵⁸

Kolozsvári Dimjén Pál 1689-ben Leidenben *Disputatio de generatione, augmentatione et decretionem microcosmi* címmel készített disszertációjában a kísérletes módszer híve, nagyra értékeli kora mikroszkopikus vizsgálatait. Fejlődéstani kérdések is érdekelték, melyek a kor holland orvosi közvéleményét foglalkoztatták. Antoni van Leeuwenhoekkal szemben például, aki a hímivar-sejtek szerepét hangsúlyozta a magzat fejlődésében, Dimjén inkább Jan Swammerdam (1637–1680) holland biológussal értett egyet, aki a petesejt szerepét tekintette különösen fontosnak. Dimjén foglalkozott még a magzati vérkeringés problematikájával is. A galenusi tanokkal való szembehelyezkedése miatt Erdélyben a maga korában istentagadás gyanújába is keveredett.⁵⁹

A második nagy terület Descartes élettani megfigyelése, miszerint az emberi és állati életműködés reflexes lefolyású. Descartes szerint az állatoknak nincs lelkük, így minden tevékenységük reflexes. Az emberekénél, akárcsak az állatoknál,

⁵⁴ BÁN Imre, *Apáczai Csere János* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 241.

⁵⁵ ARNOLD HUTTMANN, *Medizin im alten Siebenbürgen* (Hermannstadt; Sibiu: Hora, 2000), 102; SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* (Budapest: OSZK, 1896–1898) (továbbiakban RMK III), nr. 1887.

⁵⁶ RMK III, nr. 1851. *Disputatio Medica Inauguralis, De Ictero*.

⁵⁷ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 128, 130.

⁵⁸ HUTTMANN, *Medizin im alten...*, 220.

⁵⁹ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 87.

bizonyos tevékenységek ugyancsak automatikusan mennek végbe.⁶⁰ Apáczai sokat emlegetett *Encyclopaediája* orvosi fejezeteiben Regius *Fundamenta medicinae* című munkáját követte, tulajdonképpen kivonatolta. Az emberi fiziológiában viszont Apáczai eltér Regiustól, és a descartes-i dualizmust fejt ki: az emberi lénynek két attribútuma van: test és lélek, az attribútumok pedig nem változhatnak. Így az elmét nem lehet a test modusának (változójának) tekinteni, mivel akkor az a test halálával maga is elpusztulna, ez pedig ellentétes a keresztény felfogással.⁶¹

A harmadik terület a svájci Paracelsus (Theophrastus Philippus Aureolus Bombastus von Hohenheim, 1493–1541) alapította jatrokémia, mely Descartes-tal szemben az emberi és állati életműködést nem mechanikus folyamatoknak tartotta, hanem olyanoknak, amelyeket a kémiai erjedés irányít. Ennek az irányzatnak a hollandiai atyja Johan Baptista van Helmont (1580–1644) volt, az ő elképzeléseit fejlesztette tovább a leideni Franciscus de le Boë Sylvius. Ez utóbbi orvos a gyomor működésében nem mechanikus tevékenységet látott, hanem erjedést, vagyis emésztést, minek hatására a táplálék vérré válik.⁶² Ezek az elgondolások az utrechti tudós orvos Henricus Regiusnál is visszaköszönnek.⁶³

Csanaki Mant Máté Leidenben tanult,⁶⁴ majd megfordult Angliában, Svájcban és Padovában is. Hazatérte után Sárospatakon dolgozott, majd Rákóczi György háziorvosa lett, sőt, egy ideig a kolozsvári református kollégium rektora volt. Kolozsváron 1634-ben megjelent munkájában a pestisről írt (*A döghalálról való rövid elmélkedés*), az ebben a munkában kifejtett nézeteivel tulajdonképpen a tudományos gondolkodás felé nyit utat. A pestist még isteni büntetésnek tartotta, ugyanakkor azt is leírta, hogy a pestis gyógyszerekkel gyógyítható, ezzel a gondolattal pedig a jatrokémiai irányt követte.⁶⁵ Munkájának előszava szerint személyesen gyógyította a beteg kolozsvári diákokat. Szintén a jatrokémia követője volt Köpeczi János, de le Boë Sylvius tanítványa, aki 1668-ban készült⁶⁶ doktori dolgozatában dicséri a kémiai szereket mint gyógyhatású készítményeket.

⁶⁰ John COTTINGHAM, Robert STOOTHOFF and Dugald MURDOCH, eds., *The Philosophical Writings of Descartes*, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 325–404.

⁶¹ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 109, 113.

⁶² Willem OTTERSPEER, *Groepsportret met dame I: Het bolwerk van de vrijheid de Leidse universiteit 1575–1672* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000), 354.

⁶³ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 103.

⁶⁴ RIEU, 172; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 8, 135.

⁶⁵ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 105.

⁶⁶ *Disputatio medica inauguralis continens positiones varias per universam medicinam ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis*, nr. 414, 122; RMK III, nr. 2433.

Szerinte a kémia az a tudomány, ami az orvosságok helyes mennyiségét képes megtanítani.⁶⁷

A tizenhetedik századdal ellentétben sokkal több olyan orvosi munka maradt fenn a tizennyolcadik századból, amit a peregrinusok hazatértük után jelentettek meg. Itt egyrészt fordításokra, másrészt orvosok saját munkáira is gondolhatunk, melyeket orvostudományi és annak segédtudományai témakörében készítettek.

Domby Sámuel fordította le Nils Rosen van Rosenstein (1706–1773) gyermekorvosi munkáját magyarra. Rosen egyébként a holland orvosprofesszor, Herman Boerhaave tanítványa volt. Domby nemcsak fordítást készített, hanem saját tapasztalataival is kiegészítette azt.⁶⁸ Még 1740-ben kiadott két rövid munkát Perliczy János Dániel egykori utrechti diák: az egyik a szegények házi orvoslásáról szólt, a másik az otthoni és útközbéli orvosi ellátásról.⁶⁹ Mílesz József egykori franekeri diák⁷⁰ 1778-ban készített fordítást Anton Störck táborig és falusi sebészeknek írt könyvéről.⁷¹ Bányai F. István 1741-ben fordította le és adta ki Franekerben Friedrich Adolf Lampe (1683–1727) művét *Gileadi balsamom* címmel a fríz rendek költségén.⁷² Ebben a műben teológiai gondolatok mellett gyógynövények felhasználásával előállított gyógyszerek receptjei is előfordulnak.⁷³

Magyarországra való hazatérése után Weszprémi István 1760-ban *A kisedd gyermekek nevelésekről való rövid oktatás* címmel írt könyvet.⁷⁴ Mátyus István Utrechtben jelentette meg doktori disszertációját 1756-ban,⁷⁵ amit a magyarországi élettan egyik úttörő munkájának tekintenek. Mátyus könyvet írt az egészséges életmódról is (*Diaetetica, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan eléadó könyv*, Kolozsvár, 1762–1766). Orvosi szemszögből mutatta

⁶⁷ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 118.

⁶⁸ KAPRONCZAY Katalin, *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007), 186–187.

⁶⁹ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 162.

⁷⁰ Andreae Sybrandus J. FOCKEMA et Theodorus J. MEIJER, *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844)* (Franeker: T. Wever, [1968]), 379.

⁷¹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 199.

⁷² POSTMA Ferenc és BOZZAY Réka, „Die Eintragungen aus den Niederlanden (1740–1743) im Stammbuch (Album Amicorum) von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711–1767)”, *Sárospataki Füzetek* 13, 3. sz. (2009): 122–144, 125.

⁷³ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 206.

⁷⁴ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 604.

⁷⁵ *Positiones de irritabilitate et aliis quidam medicinae capitibus.*

be azokat a növény- és állatfajokat, amelyek táplálkozásunkban kiemelkedően fontos szerepet játszanak.⁷⁶

Rossz higiénés viszonyok, járványok nehezítették meg az emberek életét a kora újkorban. Ezért orvosi ismeretek közzétételével és megfelelő intézkedésekkel próbálták az orvosok elejét venni a járványok terjedésének. A Hollandiában tanult ifj. Köleséri Sámuel magyar nyelvű könyvet közölt arról, hogyan lehet a legjobban védekezni a pestis ellen: akár annak árán is meg kell védenünk életünket, hogy távol tartjuk magunkat a fertőzött helyektől. Ha szükséges, akár még a törvény erejével is fel kell lépni.⁷⁷ Buzinkai György egykori leideni (1730), franekeri (1732), amszterdami (1733–1736), groningeni (1736) diák⁷⁸ debreceni városi orvosként másfajta intézkedéseket hozott: azokat az állatokat, melyek tisztázatlan körülmények között pusztultak el, el kellett égetni; hangsúlyozta továbbá a higiéné jelentőségét a házakban és azok körül.⁷⁹

Wesprémi István Bécsben, Zürichben, Utrechtben és Angliában tanult. Angliai tartózkodása idején írt művében a pestis elleni lehetséges oltásról számolt be. Utrechtbe való visszatérését követően doktori értekezését olyan patológiai megfigyelésekről írta, amelyeket még Zürichben és Angliában tett.⁸⁰ A himlő ellen oltást használt Johannes Rayman egykori leideni diák, későbbi eperjesi orvos és Sáros megye főorvosa.⁸¹ Gyermekei orrát a himlő váladékával kente be, ezt az eljárást azonban Magyarországon nem alkalmazták.⁸² 1781-ben Benkő Sámuel, Borsod megye orvosa sebészkönyvet írt a himlőről,⁸³ egy másikat a skarlátról (1784) és egy következőt a maláriáról, amelyért a dijoni Tudományos Társaság második díját nyerte el.⁸⁴

⁷⁶ KÁDÁR Zoltán és PRISZTER Szaniszló, *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban: A magyar biológia rövid kultúrtörténete a kezdetektől a Reformkorig (–1829)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 50.

⁷⁷ Köleséri Sámuel tanácsadása, *Mellyet az 1719. Esztendőben Kolosvárott megújult pestisnek alkalmazásával deákul közönségesse tett. Azután pedig magyarul is kinyomtatott.* (Kolozsvar: Páldi, 1719); KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 204.

⁷⁸ BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: ELTE Levéltára, 2007), 271, 102, 212, 197.

⁷⁹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 204.

⁸⁰ Uo. 209.

⁸¹ RIEU, 828; ASF *Volumina inscriptionum* vol. 13, 303.

⁸² KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 214.

⁸³ *Problema chirurgicum*, 1783. KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 215.

⁸⁴ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 605–606.

Az orvosok foglalkoztak orvosi kémiai kutatással is. Domby Sámuel utrechti disszertációja 1758-ban a tokaji borral foglalkozott.⁸⁵ Magyarország mindig is gazdag volt ásvány- és gyógyvizekben. Ezen vizek minőségét először a külföldön képzett orvosaink vizsgálták meg. Mátyus István *Diaetetica* című művében erdélyi ásványvizet vizsgált, és rájött arra, hogy a vízben található buborékokban más anyag van, mint a közönséges levegő. Ezzel tulajdonképpen a szén-dioxidra utalt.⁸⁶ Domby Sámuel jelentése a borsodi ásványvizekről Bécsben jelent meg.⁸⁷ Zágoni Gábor marosvásárhelyi orvos Herkulesfürdő és Zovány termálvizét elemezte 1772-ben.⁸⁸ Benkő Sámuel a ránci savanyúvíz elemzésének eredményeit tette közzé 1778-ban latin nyelvű munkájában.⁸⁹ Hatvani István debreceni professzor a nagyváradi termálvíz kémiai elemzését közölte Bécsben 1777-ben, valamint hosszabb tanulmányt írt a Debrecen környéki sókról.⁹⁰ Az első egyike volt, aki tanóráin kémiát kezdett oktatni Debrecenben.⁹¹

A holland tudósok munkái nemcsak a protestáns diákokon keresztül jutottak el Magyarországra. A nagyszombati egyetemen tanított Reviczky Antal jezsuita páter, aki természetfilozófiai munkájában többek között a holland Antoni van Leeuwenhoek nyomán írt az állatok szaporodásáról.⁹²

BOERHAAVE HATÁSA MAGYARORSZÁGON

A tizennyolcadik században kezdett meggyökeresedni a holland egyetemek orvosi oktatásában a klinikai szemlélet, amelynek előzményei a tizenhetedik századig nyúlnak vissza. A klinikai oktatást az angol Thomas Sydenham (1624–1689) és a holland Hermann Boerhaave (1668–1738) nevével kapcsolhatjuk össze.

⁸⁵ *Dissertatio inauguralis physico-chemico-medica de vino Tokajensi*. KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 186.

⁸⁶ SZABADVÁRY és SZÖKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 141.

⁸⁷ *Relatio de mineralibus i. Comitatus Borsodiensis aquis*, 1766. KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 616.

⁸⁸ Uo. 617.

⁸⁹ *Tentamen aquae acidulis Rankensis*. Uo. 617.

⁹⁰ *Thermae Varadiensis examini physico et medico subjectae*. SZABADVÁRY és SZÖKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 120, 139.

⁹¹ M. ZEMPLÉN Jolán, *Amagyarországi fizika története 1711-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 93.

⁹² *Elementa philosophiae naturalia* (Tyrnaviae, 1757–1758). KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 50.

Már Regius is hangsúlyozta a klinikai esetek pontos leírásának jelentőségét a *Medicina et praxis medica* című művében, amely 1657-ben jelent meg Utrechtben. A könyvbe jelentősebb módosítások nélkül kerültek bele a tanítványainak disputái is:⁹³ Sikó János 1651-es⁹⁴ munkája, ami a körmörméreg tüneteiről, kórelőzményeiről szól; Enyedi Sámuel 1651-es⁹⁵ disputája az értágulás és üszkösödés kezelését tárgyalja; Némethi István⁹⁶ munkája egy szívbetegséget és egy meghűlést mutat be; a szász Johann Gunesch 1658-as⁹⁷ disputációja egy heveny ízületi gyulladást ír le. Szintén klinikai megfigyelések alapján készített tünettani leírásokat a Hollandiában tanult Köleséri Sámuel is, 1707-ben – már Nagyszebenbe hazatérve – például a földközi-tengeri skorbutról írt.⁹⁸

1701-ben Boerhaavét nevezték ki Leidenben professzornak, aki a következő évtizedekben oly módon újította meg a holland orvosi képzést, hogy az oktatásba a természettudományos tárgyakat, a fizikát és a matematikát is beépítette.⁹⁹ Boerhaave a tizennyolcadik század egyik legbefolyásosabb orvosa volt, nemcsak elméleti szakemberként, hanem gyakorló orvosként is. A betegek ágya mellett tanította hallgatóit, fontosnak tekintette az anamnézis felvételét, a beteg hőmérsékletének mérését. A betegségek patológiáját elemezte, a terápiában szívesen használt gyógyszerként növényeket. Magyar diákok is látogatták óráit. A magyar orvosi szakirodalom egyedül Johannes Adam Raymannt nevezi meg Boerhaave magyar tanítványaként,¹⁰⁰ de Boerhaavénak bizonyíthatóan sokkal több magyar tanítványa volt. Id. Pápai Páriz Ferenc saját fiát és Ajtai Andrást azzal a szándékkal küldte Leidenbe, hogy Boerhaavénál tanuljanak.¹⁰¹ Sőt, a Leideni Egyetem orvosi fakultásának irataiból kiderül, hogy számos további erdélyi hallgató is Boerhaave tanítványa volt: 1717 és 1718 között Birthelius István Szebenből, 1722-ben Pataki Sámuel Kolozsvárról, aki egyébként naplójában írja, hogy Boerhaave *Institutióját*,

⁹³ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 122–123.

⁹⁴ *Medicatio duorum aegrorum, paronychia, et combustione pedis laborantium* RMK III, nr. 1789.

⁹⁵ *Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium*, RMK III, nr. 1783.

⁹⁶ *Medicatio duorum aegrorum, palpitazione cordis, et febris ephemera laborantium*, RMK III, nr. 1816.

⁹⁷ *Medicatio Viri Arthritide Vaga, de Varen Belgice dicta, laborantis*, RMK III, nr. 2019.

⁹⁸ *De scorbuto Meditteraneo...*, SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 157.

⁹⁹ Frank HUISMAN, „Medicine and Health Care in the Netherlands”, in *A History of Science in the Netherlands: Survey, Themes and Reference*, eds. Klaas van BERKEL, Albert van HELDEN, Lodewijk PALM (Leiden: Martinus Nijhoff; Brill, 1999), 260.

¹⁰⁰ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII. ...*, 142; ANTALL József, „Magyar–holland orvostörténeti kapcsolatok (Gondolatok, teendők, kutatási irányok)”, in *Hollandból magyarra... Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények*, szerk. BERNÁT István (Budapest: MTA, 1986), 145.

¹⁰¹ HUTTMANN, *Medizin im alten...*, 222.

orvosi aforizmákat, a professzor kémiai és botanikai magyarázatait hallgatta.¹⁰² Meg kell még említenünk a brassói Johannes Fridericus Myliust, aki 1724. augusztus 9-én doktori vizsgát tett, majd augusztus 24-én doktorált.¹⁰³ Enyedi István egyik levele szerint ő is hallgatta Boerhaave előadásait.¹⁰⁴ Nem feledkezhetünk meg Köleséri Sámuelről sem, akinek könyvtárában tizenhat Boerhaave kötet is szerepel.¹⁰⁵

Boerhaave annyira ismert volt Erdélyben is, hogy Teleki Sándor Hollandiában tanuló pártfogoltjain keresztül levelezett is vele. Egyik levelében felesége betegségét írta le. Boerhaave tüdővészre gyanakodott, ezért kecsketejet, könnyű ételeket és friss levegőt írt elő számára. Továbbá gyógyszereket is adott a grófnőnek, bár férjét figyelmeztette, hogy a betegség halálos kimenetelű is lehet. Bethlen Júlia grófnő hamarosan meg is halt.¹⁰⁶

Boerhaave munkásságát elsősorban Bécsben és Edinburgh-ben folytatták tovább tanítványai.¹⁰⁷ Egyik diákja volt Gerard van Swieten (1700–1772). A katolikus holland ifjú Boerhaave tudományos köréhez tartozott Leidenben, amelynek többek között a svéd botanikus, Karl von Linné is tagja volt. Van Swieten Boerhaavét helyettesíthette a professzor előadásain, sőt Boerhaave lakásán magánórákat is adhatott. Boerhaave halála után azonban nem kapta meg egykori professzora egyetemi katedráját, és ezzel véget is ért hollandiai karrierje. Dél-Németalföldre ment, mely ekkor az osztrák Habsburgok fennhatósága alá tartozott, innen jutott el híre a bécsi udvarba, ahova 1745-ben kapott meghívást. Itt is maradt haláláig.¹⁰⁸

Van Swieten újította meg a bécsi egyetem orvosi fakultásának tantervét, hangsúlyozta a gyakorlati képzés fontosságát, de újjászervezte az elméleti tárgyak oktatását is: többek között Boerhaave alapművét (*Institutiones medicae*, Leiden, 1708) is felvette a tananyagba. Van Swietent segítette bécsi munkája során Anton de Haën (1704–1776), aki egykor maga is Boerhaave tanítványa volt. Van Swieten

¹⁰² PATAKI Jenő, „Pataki Sámuel (Primus) naplója”, in *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, szerk. IZSÁK Sámuel és GAZDA István (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004), 189.

¹⁰³ *Dissertatio medica inauguralis morbos eorumque affinitatem ex incompletis motibus haemorrhagicis ortos, sistens*, Universiteit Leiden, ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis, Nr. 415, 261.

¹⁰⁴ HOFFMANN Gizella, szerk., *Peregrinuslevelek. 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* (Szeged: JATE BTK, 1980), 172.

¹⁰⁵ BERTÓK Lajos, „Ifjabb Köleséri Sámuel könyvgyűjteménye”, *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* 2 (1955): 90, 93, 96, 98, 100, 101, 104, 106, 107, 110, 116, 132.

¹⁰⁶ PATAKI Jenő, „Boerhaavéről két levél kapcsán: Tanácsai gróf Teleki Sándorné Bethlen Júlia számára”, in *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, szerk. IZSÁK Sámuel és GAZDA István, 165–169 (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004), 167–169.

¹⁰⁷ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 15.

¹⁰⁸ Uo. 42.

meghívására érkezett Bécsbe 1752-ben a holland Nicolaus Joseph Jacquin (1727–1817).¹⁰⁹ Boerhaave életművével a magyar diákok, többségükben katolikusok, bécsi orvosi tanulmányaik során ismerkedtek meg a tizennyolcadik században.¹¹⁰

Boerhaave hatása egyéb, közvetett módon is érezhető volt a tizennyolcadik századi Magyarországon. Utrechtben folytatta tanulmányait a már korábban is említett Perliczy János Dániel, aki Nógrád megye főorvosaként 1751-ben kérvényezte a bécsi udvarnál egy orvosi fakultás és egy tudományos akadémia alapítását, de kérésére még válasz sem érkezett. 1763-ban Eger katolikus püspöke, Eszterházy Károly (1725–1799) a bécsi udvarhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Egerben egyetemet alapíthassanak. Miután Perliczy tudomást szerzett a püspök tervéről, levélben fordult a püspökhöz, amiben megismételte 1751-es javaslatát. A levéllel az egykori bolognai diák, Markhot Ferenc foglalkozott, aki ekkoriban Eger városi orvosaként dolgozott. Perliczy javaslatára támaszkodva Markhot 1767-ben olyan tervet dolgozott ki, amely az orvosi képzést a filozófiai fakultás végzőseinek tette volna lehetővé. 1769-ben az irgalmasok kórházában orvosi iskolát hoztak létre, melyet Markhot és Perliczy közösen vezettek.¹¹¹ A püspök azt is engedélyezte, hogy az oktatás Boerhaave *Institutiones Medicae*-je alapján történjen, melyet kiegészítenek a legújabb tudományos eredményekkel, többek között Gerard van Swieten és Albrecht Haller (1708–1777) polihistor, anatómus eredményeivel. Eszterházy püspök nemcsak jól ismerte kora legjelentősebb orvosi munkáit, hanem (Bitskey István megállapítása szerint) vallásilag is toleráns volt, hiszen engedélyezte egy protestáns professzor munkájának használatát.¹¹² A tanítás egy tanárral és tíz diákkal el is indult, de az oktatást viszonylag hamar, 1774-ben vagy 1775-ben a bécsi udvar támogatása hiányában beszüntették.¹¹³ Eszterházy viszont 1784-ig nem adta fel Egerben egyetemalapítási tervét, így orvosi könyveket is gyűjtött könyvtára számára. Ma is több mint 300 orvosi könyv található az egri

¹⁰⁹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 43.

¹¹⁰ Bécsi egyetemen tanult diákokról ld. bővebben: Robert OFFNER és Hansgeorg VON KILLYEN, *A bécsi orvos-sebészeti József Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874* (Budapest: ELTE Levéltára, 2012).

¹¹¹ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 53; SZABADVÁRY és SZÓKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 100.

¹¹² BITSKEY István, „Egyetemszervezési terv a 18. századi Egerben”, in *Religió, stúdium, literatura: Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, szerk. BITSKEY István (Budapest: Universitas, 2013), 130.

¹¹³ GÁL Tibor, „Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei”, in *De libris et bibliothecis*, szerk. CZEGLÉDI László és MONOK István (Eger: Liceum, 2011), 14.

Főegyházmegyei Könyvtár állományában, többek között németalföldi szerzők munkái.¹¹⁴

Magyarországon egyetemi szinten az 1770–1771-es tanévben kezdődött orvosi oktatás a nagyszombati egyetemen. Gerard van Swieten terve az volt, hogy ott is a bécsi minta szerint állítsák össze a tantervet, vagyis Boerhaave tananyaga alapján. Valójában azonban csak Boerhaave *Institutió*ját oktatták kötelezően az órákon, minden mást a tanárok maguk választhattak ki.¹¹⁵ Élettani tankönyvét (*Commentaria in Boerhaave aphorismos*) azonban tanították az orvostanhallgatók élettanóráin.¹¹⁶ Az orvosi fakultást végül 1777-ben Nagyszombatból Budára, majd hét évvel később Pestre költöztették.¹¹⁷

Boerhaave alakja, úgy tűnik, ismert volt a tizennyolcadik századi magyar (protestáns) irodalom számára is.¹¹⁸ Debrecenből két költeményről, Sárospatakról egy iskoladramáról tudunk, melyekben Boerhaave neve is előfordul. Csokonai Vitéz Mihály 1792-ben írta *A' Hír* című költeményét, melynek egy szakaszában előfordul a holland professzor neve:

A' betegség mindent hatalma alá vét,
Végre megszégyení akármely Burhávét.

Ebben a versrészletben Boerhaave magának az orvostudománynak a megszemélyesítője. Csokonai valószínűleg a debreceni sebész apjától hallott először Boerhaavéről.¹¹⁹ Csokonai egy másik költeményében is dicséri Boerhaavét. A híres magyar orvos, Rácz Sámuel könyvének kiadására írt alkalmi költeményt Csokonai, mely két formában és két címmel is ismert: *Rácz Sámuelhez* és *A' híres Rácz Sámuel Úrhoz*. A költeményben előfordul Boerhaave neve:¹²⁰

Míg magyar leszsz, és a' Magyar míg Búrhávot szereti:
Meg-marad az Úrnak Neve, meg-marad dítséreti.

¹¹⁴ Andreas Veaslius, Frederik Ruysch, Herman Boerhaave, Gerard van Swieten, Albrecht Haller és Albert Haen munkái. GÁL, „Az Egri...”, 27–28, 31–32, 37–38.

¹¹⁵ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 72–81.

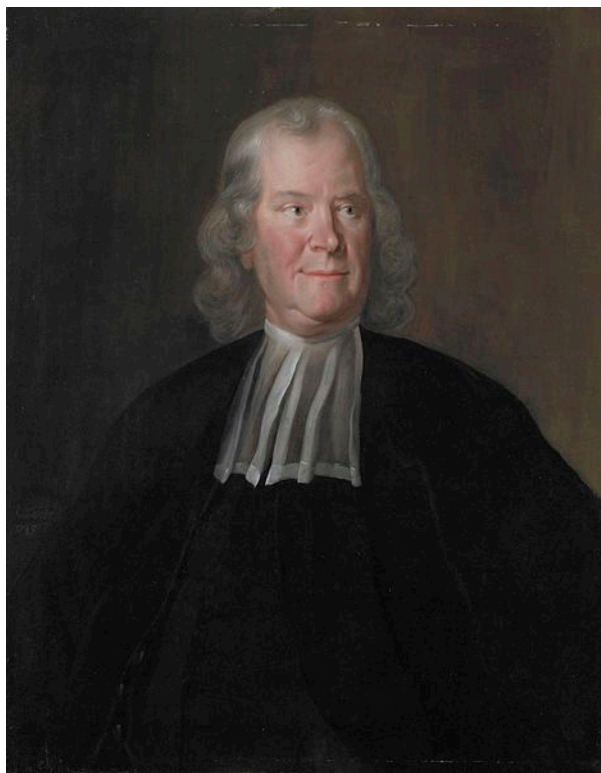
¹¹⁶ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 55.

¹¹⁷ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 72–81.

¹¹⁸ Köszönöm Bitskey István professzor úrnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az irodalmi munkákra.

¹¹⁹ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 3. 1794–1796*, szerk. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 47, 400, 402.

¹²⁰ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 2. 1791–1793*, szerk. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 66, 496, 500–501.

1. kép. Herman Boerhaave holland botanikus, orvos,
humanista (Cornelis Troost festménye, 1735.
Museum Boerhaave)

Ebben a versben Boerhaave nagyságát dicséri, akinek neve más híres európai orvosok mellett, úgymint Aesculapius, Hippokratész (i. e. 460?–377?), Galenus, Avicenna (980–1037), Friedrich Hofmann (1660–1742), fordul elő.

A Szülék Gyermekéhez 's a gyermekek szülékhez szoros egymáshoz tartozó kötelességekről és a 'már az Indulatok eredéseknél második grádusát, az értelem helybehagyását Pártára hajtott 's már vadabb zabolátlansággal ragado, sőt már a' Testről az Elmére költsönös felváltással rohano és így Dühösséggé vált Indulatok igazgatásoknak módjáról Honjainkban esett történettel intő Szomorú Játék Őt Fel Vonásokban című iskoladrámában is felbukkan Boerhaave alakja. A dráma szerzője ismeretlen, Pintér Márta Zsuzsanna Barczafalvi Szabó Dávidot sejtí

Csokonai Vitéz Mihály

2. kép. Csokonai Vitéz Mihály
(Morelli Gusztáv fametszete, 1890 körül. Megjelent
Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen (1887–1901)
című kiadványban.)

mögötte, aki 1792 és 1805 között Sárospatakon a fizika és matematika tanára volt.¹²¹ A dráma megpróbálja a szerelmi bánatot olyan jelenséggént bemutatni, mely együtt jár fiziológiai, testi tünetekkel, így kívánja mind a gyerekeket, mind a szüleiket figyelmeztetni. A dráma főszereplője a Leány, aki szerelmes apja ügyvédbojtárjába (a Patvaristába). Az ötödik felvonásban tűnik fel Boerhaave, amikor a Leány halálos betegen fekszik ágyában. A szülei két orvost is elhívnak, hogy

¹²¹ KONCZ Sándor, „A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között”, in *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége (Budapest: Magyar Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981), 146.

vizsgálják meg, de csak a harmadikként érkező Boerhaave tud helyes diagnózist felállítani, amikor is megállapítja, hogy a betegség gyógyíthatatlan. Boerhaave alakjával a szerző valószínűleg saját természettudományos és természetfilozófiai meggyőződését kívánta bemutatni.¹²²

ÖSSZEGZÉS

A magyar diákok hollandiai peregrinációjuk során szerzett teológiai és orvostudományi tudásukat igyekeztek itthon kamatoztatni. A befogadó közeg nem volt azonban mindig elég nyitott a változásokra. Ahogy láthattuk, a hollandiai szellemi élet újdonságai sokszor komoly nézeteltérésekhez, vitákhoz, akár tudományos karrierek kettétöréséhez is vezethettek. Ez különösen igaz a teológiai vitákra. Érdekes azonban megfigyelni azt is, hogy a kezdetben külföldön haladónak tekintett irányzatok néhány év vagy évtized múlva dogmatikussá merevedhettek, és ugyanez – még ha valamelyest megkésve is – megmutatkozott a magyar és erdélyi teológiai szellemi életben is.

A holland orvostudomány hatását a tizenhetedik században inkább a magyar diákok Hollandiában szerzett munkáin, semmint itthoni írásaikon keresztül lehet megfigyelni, éppen a források rendkívül szűkös volta miatt. A tizennyolcadik századból szerencsére több, már itthon készült munka maradt meg az utókor számára, melyek tanúskodnak a holland medikusképzés hatásáról. Azt is hozzá kell azonban tennünk, hogy a diákok jelentős része nem egy egyetemen, sőt gyakran nem csak egy országban fordult meg, így az őket ért különféle szellemi hatások nem különíthetők el világosan egy-egy tanár, egyetem vagy ország hatásaként.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk Boerhaave vizsgálatával. Bár számos magyar tanítványa volt, valódi hatását nem személyén, hanem munkásságán, illetve tanítványai tevékenységén keresztül mérhetjük le Magyarországon. Sőt, Boerhaave szinte mitikus figurává vált a tizennyolcadik századi magyar protestáns irodalomban, alakja azonosult a bölcsességgel. És talán ez a legnagyobb elismerés, amit holland professzorként egy távoli országtól kaphatott.

¹²² PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatura* (Budapest: Universitas, 2014), 160–161.